

Wkład abp. Ignacego Tokarczuka w budowanie społeczeństwa obywatelskiego na zasobach religijnych w państwie totalitarnym

The Contribution of Archbishop Ignacy Tokarczuk in Building
Civil Society through Religious Resources in a Totalitarian State

Witold Jedynek¹

Uniwersytet Rzeszowski
Instytut Nauk Socjologicznych

Abstrakt: Celem opracowania jest przedstawienie wkładu abp. Ignacego Tokarczuka w przygotowanie — w oparciu o zasoby religijne — podłoża społecznego w państwie komunistycznym pod budowę społeczeństwa obywatelskiego. Na podstawie analizy źródeł zastanych ustalono, że Tokarczuk, wdrażając zasady katolickiej nauki społecznej, a także wykorzystując prawidłowości funkcjonowania religijnych społeczności lokalnych i mechanizmy umożliwiające ich rozwój, przyczynił się nie tylko do progresu życia religijnego, lecz także zintegrował, upodmiotowił i zaktywizował mieszkańców diecezji przemyskiej. Wyzwalając kapitał społeczny i umiejętnie nim zarządzając, kształtował u obywateli dyspozycje do współdziałania, samoorganizacji, samorządności i podejmowania oddolnych inicjatyw na rzecz dobra wspólnego, a także rozbudował sieci społecznego zaangażowania niezbędne do funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego.

Słowa kluczowe: zasoby religijne, współdziałanie, wspólnoty religijne, społeczeństwo obywatelskie

Abstract: This study explores Archbishop Ignacy Tokarczuk's pivotal role in establishing the religious foundation for civil society's development under a communist regime. Through an in-depth analysis of primary sources, the research elucidates Tokarczuk's effective application of Catholic social teachings and his strategic utilisation of local religious communities. The study demonstrates how Tokarczuk enriched religious life and mobilised the residents of the Przemyśl Diocese, empowering them through social capital. By fostering civic virtues, he encouraged citizens to engage in

---

¹ Witold Jedynek — ksiądz, pracownik Uniwersytetu Rzeszowskiego; doktorat 1998 r., habilitacja 2007 r., od 2008 r. profesor nadzwyczajny; prowadzi badania w zakresie socjologii religii, socjologii moralności, kapitału społecznego, teologii pastoralnej, katolickiej nauki społecznej; e-mail: wjedynek@ur.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-8536-2542>.

self-organisation and self-governance, promoting grassroots initiatives aimed at the common good. Tokarczuk's efforts in developing networks of social engagement significantly contributed to the foundation of a functional civil society.

Keywords: religious resources, cooperation, religious communities, civil society

Wprowadzenie

Społeczeństwo polskie stało się prekursorem przemian społeczno-politycznych, które w środkowo-wschodniej Europie wpłynęły na upadek komunizmu w 1989 roku i na budowę społeczeństw demokratycznych. Przestrzenią społeczną, w której powstawały zręby demokracji w Polsce oraz rozwijał się ruch społecznego oporu, były, obok dużych zakładów pracy i uczelni, wspólnoty kościelne, stanowiące enklawę wolności i niezależności od wszechobecnego w komunizmie aparatu zniewolenia. W strukturach Kościoła katolickiego kształtowały się religijno-patriotyczne idee, które uzewnętrzniły się podczas wybuchu sierpniowego buntu społecznego w 1980 roku. Władze komunistyczne były zaskoczone i zdeorientowane powszechnością ruchu społecznego, odwołującego się do wartości moralnych i symboliki religijnej. Badania społeczne realizowane przez socjologów i politologów pod koniec lat siedemdziesiątych nie prognozowały radykalizacji nastrojów społecznych, powstania ruchu obywatelskiego czy protestów społecznych, ale wskazywały raczej na „próżnię socjologiczną” polegającą na atrofii struktur społecznych na średnim poziomie².

Skala i natężenie sierpniowego buntu społecznego, który znalazł swoje ujście w spontanicznych i emocjonalnych protestach, zaskoczyły elity partyjne. W kręgach władzy oraz wśród badaczy społeczeństwa nie spodziewano się umasowienia oporu społecznego. Nie przypuszczano też, że struktury kościelne spełnią doniosłą rolę w integrowaniu, mobilizowaniu i aktywizowaniu społeczeństwa. Tymczasem niezależna aktywność obywateli z przestrzeni kontrolowanej przez państwo przeniosła się do wspólnot religijnych. Dla Polaków państwo totalitarne stało się instytucją obcą, wrogą i represyjną, niespełniającą społecznych oczekiwań, stąd też obywatele szukali azylu dla własnej wolności i niezależności w strukturach religijnych. Solidarnościowy ruch społeczny rodził się w łączności z Kościołem katolickim i opierał się na propagowanym przez niego systemie aksjonormatywnym. W społecznościach religijnych wzmacniano więzi społeczne, a także budowano niezależne struktury, dzięki którym rozwijała się i utrzymywała solidarność międzyludzka. W niezależnych od państwa wspólnotach kościelnych

---

² S. Nowak, *System wartości społeczeństwa polskiego*, „Studia Socjologiczne” 4 (1979), s. 160; M. Pawlak, *Jak przemieszcza się próżnia? Wędrowki tezy Stefana Nowaka między obszarami i kontekstami*, „Stan Rzeczy” 1 (2016), s. 318–321.

kształtowała się tożsamość narodowo-religijna i kulturowa. Struktury te stawały się szkołami demokracji i kuźniami cnót obywatelskich. Zakumulowane we wspólnotach kościelnych zasoby kapitału społecznego były źródłem pokojowej zmiany społecznej, ukierunkowanej na budowę państwa demokratycznego i społeczeństwa obywatelskiego³. Socjolog Jerzy Szacki uważa, że Kościół stał się „pierwszą instytucją odradzającego się społeczeństwa obywatelskiego”⁴.

Istotną rolę w inspirowaniu niezależnej od władz PRL aktywności społecznej, rozbudzaniu oporu społecznego i wpieraniu opozycji oraz budowaniu przestrzeni pokojowego współdziałania obywateli na rzecz dobra wspólnego odegrał abp Ignacy Tokarczuk, ordynariusz diecezji przemyskiej w latach 1966–1993⁵. Urodzony w 1918 roku na Kresach Wschodnich, już w latach dwudziestych XX wieku obserwował budowanie totalitarnego systemu komunistycznego zaprowadzanego w Rosji bolszewickiej. Mieszkańcąc niedaleko granicy państwowej między II Rzeczpospolitą a ZSRR wyznaczonej na rzece Zbrucz, oglądał od najmłodszych lat po drugiej stronie rzeki inny świat — świat kołchozów i gułagów. Podczas okupacji ziem kresowych przez wojska sowieckie od 17 września 1939 roku wnikliwie poznawał system komunistyczny, jego struktury i mechanizmy funkcjonowania⁶. Po zakończeniu wojny stał się świadkiem stalinowskiego terroru, którego celem było wprowadzanie oraz utrwalanie komunistycznego „porządku” na ziemiach polskich.

Tokarczuka znano nie tylko w kraju, lecz również w zachodniej Europie z innowacyjnych i odważnych decyzji oraz przedsięwzięć wyzwalających zaangażowanie obywatelskie i partycypację społeczną oraz z radykalnej krytyki systemu totalitarnego. Wiedza i doświadczenie z zakresu funkcjonowania komunizmu czyniły go jednym z najbardziej wytrawnych ekspertów w tej tematyce wśród biskupów polskich. Przygotowanie socjologiczne ułatwiało mu organizowanie i przekształcanie struktur społecznych, a także wyzwalamie kapitału społecznego i zarządzanie nim. Aktywność religijno-społeczna biskupa przemyskiego nie miała charakteru politycznego, jak sugerowały władze komunistyczne, ale była praktyczną realizacją misji Kościoła w społeczeństwie. Według nauczania społecznego Kościoła duchowni mają bowiem nie tylko prawo, ale i obowiązek wydawania oceny moralnej dotyczącej spraw politycznych, jeśli oceny te podyktowane są troską o podstawowe prawa człowieka i jego

³ Zob. I. Krzemiński, *Latentne wzory kultury a dynamika postaw społeczeństwa polskiego*, w: *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, oprac. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007, s. 43–45.

⁴ J. Szacki, *Liberalizm po komunizmie*, Kraków 1994, s. 234.

⁵ Diecezja przemyska w swoich dawnych granicach obejmowała, z wyjątkiem kilku powiatów, terytorium obecnego województwa podkarpackiego.

⁶ I. Tokarczuk, *Boże zwycięstwo*, „Studia Rzeszowskie” 10 (2003), s. 146–147.

godność. Kościół sprzeciwia się nieludzkiemu traktowaniu obywateli przez polityczną władzę naruszającą prawa jednostek i zrzeszeń społecznych⁷.

Po upadku komunizmu rolę Tokarczuka w przygotowaniu zmiany społecznej w Polsce doceniali zagraniczni i krajowi politycy. Prezydent Słowacji Michał Kováč uważał, że obok Jana Pawła II i prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego biskup przemyski był niekwestionowanym mężem stanu⁸. Podobną ocenę wyraził pierwszy niekomunistyczny premier Polski Tadeusz Mazowiecki. Stwierdził on, że Tokarczuk wraz z Janem Pawłem II i kard. Wyszyńskim należał do najwybitniejszych postaci we współczesnym Kościele w Polsce⁹. Prezydent RP Lech Kaczyński uhonorował go najwyższym odznaczeniem państwowym — Orderem Orła Białego. W ocenie prezydenta RP Andrzeja Dudy biskup przemyski „wspierał środowiska antykomunistycznej opozycji, inspirował duchowo obywatelską samoorganizację i ruchy protestu społecznego, całym sercem opowiadał się po stronie «Solidarności»”¹⁰. Realizowana przez Tokarczuka strategia mająca na celu upodmiotowienie i uaktywnienie społeczeństwa, stawała się — w ocenie abp. Stanisława Nowaka — do tego stopnia skuteczna, że wywoływała zaniepokojenie władz komunistycznych, które obawiały się oddolnych inicjatyw oraz zdolności obywateli do samoorganizacji i samorządności. Komuniści zazdrościli Kościołowi przemyskiemu powszechnego zaangażowania katolików i zapału, z jakim realizowali oni zbiorowe cele¹¹.

Dotychczas opracowania naukowe dotyczące działalności Tokarczuka (głównie o charakterze historycznym) koncentrowały się przede wszystkim na jego antykomunistycznej aktywności, kontestowaniu systemu totalitarnego oraz wkładzie w kruszenie fundamentów komunizmu w Polsce. Ukazywały również jego osiągnięcia duszpasterskie w zakresie rozwoju struktur parafialnych i sieci obiektów sakralnych. Obszarem, który wymaga jeszcze pogłębionej eksploracji naukowej jest aktywność Tokarczuka polegająca na budowaniu zrębów społeczeństwa obywatelskiego w państwie komunistycznym, a zwłaszcza na kształto-

---

⁷ *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, wyd. 3, Poznań 1986, s. 602–605 (nr 72–76).

⁸ S. Grodziski, *Opinia do wniosku Uniwersytetu Rzeszowskiego o nadanie godności doktora honoris causa księdzu arcybiskupowi dr. Ignacemu Tokarczukowi (Kraków, 5 maja 2009 r.)*, s. 8, (kserokopia dokumentu w posiadaniu autora artykułu).

⁹ J. Wołczański, *W opiniach i komentarzach prasowych*, w: *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów–Stalowa Wola 1991, s. 184.

¹⁰ A. Duda, *List do uczestników i organizatorów uroczystych obchodów 35. Rocznicy porozumień rzeszowsko-ustrzyckich i uroczystości odsłonięcia tablicy ku czci Księdza Arcybiskupa Ignacego Tokarczuka w Rzeszowie*, w: M. Krzysztofiński, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012). Metropolita przemyski obrządku łacińskiego*, Rzeszów–Warszawa 2019, s. 498.

¹¹ S. Nowak, *Parafia — cud zakorzenienia Kościoła*, w: *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk w oczach społeczeństwa*, oprac. J. Zimny, Sandomierz 2003, s. 188.

waniu u obywateli dyspozycji do aktywności społecznej na rzecz dobra wspólnego, samoorganizacji i partycypacji w strukturze społecznej. Stąd też główny problem badawczy sformułowany w niniejszej publikacji zawiera się w pytaniu: na czym polegało budowanie przez Tokarczuka zrębów społeczeństwa obywatelskiego w państwie totalitarnym? Na podstawie dostępnej dotąd wiedzy założono, że aktywność biskupa przemyskiego oprócz celów pastoralnych (duszpasterskich) była ukierunkowana na obronę praw człowieka, przełamywanie bariery strachu przed totalitarnym systemem i upodmiotowienie obywateli. Wyzwalała niezależną od władz centralnych oddolną aktywność, samoorganizację i współpracę obywateli na rzecz dobra wspólnego, opartą na uniwersalnych wartościach i normach moralnych. Społecznym efektem i przejawem jego działalności były niezależne, zorganizowane formy zaangażowania obywatelskiego. Zanim nadeszła wolność i demokracja, biskup na zasobach religijnych budował społeczeństwo obywatelskie. W rozwiązaniu problemu badawczego wykorzystano źródła zastane, a zwłaszcza opublikowane wywiady, relacje i wspomnienia osób zaangażowanych społecznie w okresie PRL.

1. Przygotowanie społeczeństwa do zmiany systemowej

Istotną rolę w funkcjonowaniu społeczeństwa obywatelskiego odgrywa swoboda w podejmowaniu aktywności społecznej, zrzeszaniu się, wyznawaniu religii i wyrażaniu własnych przekonań, a także posiadanie własności prywatnej i rozwój prywatnej działalności gospodarczej. Obywatele zainteresowani sprawami publicznymi wykazują się świadomym oraz dobrowolnym zaangażowaniem wynikającym z określonego systemu wartości. Partycypowanie jednostki w społeczeństwie jest ukierunkowane na rzecz dobra wspólnego i stanowi przejaw odpowiedzialności za wspólnotę. W społeczeństwie obywatelskim istnieją autonomiczne instytucje i struktury stanowiące przeciwwagę dla centralnej władzy państwowej. Jednym z zadań społeczeństwa obywatelskiego staje się zabezpieczenie jednostek przed omnipotencją państwa i zrównoważenie oddziaływania władzy centralnej na obywateli¹².

Tymczasem reżim komunistyczny w PRL przy pomocy administracyjnego aparatu represji i służb bezpieczeństwa konsekwentnie likwidował wszelkie przejawy autonomii obywateli względem państwa, uzależniając ich materialnie i mentalnie od rządzącej partii. Strategia zniewalania społeczeństwa polegała na niszczeniu zasadniczych elementów demokracji i społeczeństwa obywatelskiego, a także na łamaniu podstawowych praw człowieka. Władze komunistyczne

---

¹² Zob. W. Misztal, A. Kościański, *Zakwestionowana dychotomia? W poszukiwaniu nowego paradygmatu poznawczego dla studiów nad współczesnym społeczeństwem obywatelskim*, „Zeszyty Naukowe KUL” 66 (2023) 2, s. 78–100.

obawiały się wolnego, zintegrowanego i niezależnego społeczeństwa. Obywateli pozbawiono prawa do swobodnego zrzeszania się i organizowania w niezależne struktury, a także uniemożliwiano im oddolną samorządność i rozwijanie przedsiębiorczości¹³. Stopniowa anihilacja społeczeństwa obywatelskiego polegała przede wszystkim na zastępowaniu go przez rozbudowany system totalitarnej władzy. W PRL władza nie reprezentowała społeczeństwa, ale przejmowała jego rolę. Tym samym podstawowe funkcje społeczeństwa obywatelskiego nie były realizowane¹⁴.

Jak już wspomniano, Tokarczuk nie akceptował komunistycznego „porządku” i był jego zdecydowanym krytykiem. Znajomość komunistycznych realiów czyniła go jednym z najbardziej cenionych znawców owej problematyki wśród hierarchów polskich. Jak zaznaczał kard. Stanisław Nagy, niezwykle ważnym orężem Tokarczuka w zmaganiu z systemem totalitarnym była gruntowna znajomość komunizmu. Duchowny potrafił umiejętnie wskazywać i wykorzystywać jego słabe punkty, aby precyzyjnie i skutecznie w nie uderzać. Podważając podstawy ideologiczne komunizmu i demaskując jego prawdziwą naturę, wpływał nie tylko na osłabienie poparcia społecznego okazywanego władzy ludowej, ale nawet kształtował tendencję polegającą na odwodzeniu obywateli od współpracy i sympatyzowania z partią komunistyczną. Tym samym kreował nową świadomość społeczną oraz dyspozycje do oporu społecznego i przekształceń systemowych¹⁵. Celem tych zabiegów nie była konfrontacja polityczna, ale pokojowe pokonanie komunizmu polegające na pozbawieniu go poparcia społecznego¹⁶. Działania biskupa były recepcją nauczania społecznego Kościoła, który zachęcał do pokojowego występowania przeciwko uciskowi obywateli oraz „samowładztwu i nietolerancji partii politycznej”¹⁷.

Najbardziej popularną i skuteczną formą oddziaływania Tokarczuka na obywateli były jego publiczne wystąpienia podczas uroczystości religijnych, które gromadziły tłumy. W diecezji przemyskiej, a także poza jej granicami wiadano, że biskup w swoich wystąpieniach nie poprzestaje na przekazywaniu ewangelicznego przesłania, ale odnosi je do aktualnej sytuacji społeczno-politycznej, a także ma odwagę mówić prawdę o peerelowskich patologiach.

---

¹³ K. Bartosek, *Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia*, tłum. A. Daniłowicz-Grudzińska, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999, s. 379–381; A. Paczkowski, *Polacy pod obcą i własną przemocą*, w: tamże, s. 355–366; J. Karpiński, *Polska po przejściach*, Lublin 2003, s. 43; M. Tarniewski, *Ewolucja czy rewolucja*, Paryż 1975, s. 69, 115.

¹⁴ J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Kraków–Nowy Sącz 2006, s. 13–14.

¹⁵ „Nie można zdradzić Ewangelii”. *Rozmowy z abp. Ignacym Tokarczukiem*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Kraków 2012, s. 82.

¹⁶ R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019, s. 308.

¹⁷ *Konstytucja...*, s. 604 (nr 75).

Tokarczuk zdecydowanie sprzeciwiał się łamaniu podstawowych praw człowieka przez komunistów, w tym pozbawianiu wolności religijnej obywateli i administracyjnej ateizacji społeczeństwa pod pretekstem neutralności światopoglądowej państwa. Apelował do władz państwowych, by zamiast prowadzenia walki ideologicznej z Kościołem zajęły się przezwyczężaniem kryzysu społeczno-gospodarczego, który zagrażał stabilności egzystencjalnej społeczeństwa¹⁸. Ważnym celem biskupa było przekonanie obywateli, aby z motywów religijno-moralnych i patriotycznych przestali lękać się aparatu represji i odważnie występowali w obronie swoich praw. Ukazując prawdę o słabościach komunizmu, argumentował, że system ten jest kolosem na glinianych nogach, którego w dalszej perspektywie nie należy się obawiać. Naukowiec i samorządowiec Aleksander Bobko wspomina: „W czasach zakłamania otwarcie głosząc potrzebę prawdy: w dobie zniewolenia upominając się o wolność i prawa człowieka, stopniowo przełamywał barierę strachu przed represjami komunistycznej władzy”¹⁹. Według prawnika i profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Stanisława Grodzkiego Tokarczuk skutecznie wpływał na postawy i zachowania słuchaczy: „Ordynariuszowi diecezji udało się jednak przełamać bierność i strach ludzi przed represjami. Była to jednocześnie działalność integrująca opozycję przeciwko ustrojowi”²⁰.

Własne przemyślenia i analizy dotyczące komunizmu i bloku państw totalitarnych biskup opierał na doświadczeniu, a także na mechanizmach i prawidłowościach funkcjonowania społeczeństw. Wszystkie istniejące dotychczas imperia pozbawione moralnego fundamentu, a opierające się na relatywizmie etycznym, przemocy i manipulacji, się rozpadały; podobny los miał — według duchownego — spotkać imperium sowieckie. W okresie gdy blok państw komunistycznych wydawał się niezwyciężony i trwały²¹, biskup twierdził, że konglomerat państw niemający trwałego fundamentu etycznego i budowany na nihilizmie egzystencjalno-moralnym nie ma przyszłości. Opozycyjny działacz i senator reprezentujący „Solidarność” Bolesław Fleszar przyznaje, że prognozy Tokarczuka dotyczące komunizmu odbiegały od ówczesnych naukowych analiz badaczy społeczeństwa: „Przez cały czas nas uczył i przekonywał, że komunizm nie może nie upaść. Mówił z pasją i przekonaniem. W owym czasie, jak konfron-

¹⁸ S. Bober, *Trudny przeciwnik. Arcybiskup Ignacy Tokarczuk*, Lublin 2020, s. 112–115.

¹⁹ A. Bobko, *Laudacja wygłoszona podczas uroczystości nadania tytułu doktora honoris causae Uniwersytetu Rzeszowskiego JE Księdzu Arcybiskupowi Ignacemu Tokarczukowi*, „Gazeta Uniwersytecka” 2009, nr 3, s. 8.

²⁰ S. Grodzki, *Opinia do wniosku...*, s. 6.

²¹ A. Casaroli, *Discorso di S. E. il cardinale Agostino Casaroli in occasione della solenne commemorazione del Sommo Pontefice Paolo VI nel centenario della nascita*, Città del Vaticano 1997, s. 27.

towałem opinie socjologów czy politologów, były one nieprzekładalne na wizje bp. Tokarczuka²².

Publiczne wystąpienia Tokarczuka i jego aktywność religijno-społeczna oddziaływały na postawy i zachowania Polaków. Lider Ruchu Kultury Chrześcijańskiej „Odrodzenie” w Rzeszowie Jerzy Malinowski uważa, że biskup przyczynił się do wyzwania ludzi spod wpływu systemu komunistycznego. Zachęcał obywateli nie tylko do obrony religii, ale również motywował do jej publicznego wyznawania:

Gdy w latach sześćdziesiątych XX w. przyjechałem do Rzeszowa, zauważyłem, że miasto to było niesamowicie „czerwone”. Przemozne w nim były wpływy komunistów z Władysławem Kruczkim na czele. Wielu ludzi, dobrych i uczciwych, ukrywało ze strachu swoją wiarę. Bp Tokarczuk swoim nauczaniem i postawą przelał tę atmosferę, głosząc odważnie kazania i konsekwentnie realizując program budownictwa świątyni bez oglądania się na zgodę komunistycznych władz²³.

Podobną opinię na temat oddziaływania Tokarczuka na nastawienie obywateli do rządzącej partii wyraża publicysta Krzysztof Fil. Według niego biskup, posługując się argumentami religijno-moralnymi, kształtował w społeczeństwie nową świadomość, wpływając na zmianę postaw i zachowań obywateli: „Znam ludzi, którzy pod wpływem nauki biskupa rzucili legitymacje partyjne, długoletni działacz powiatowej organizacji znów na ścianie swojego mieszkania powiesił krzyż, a jego samego zacząłem widywać w kościele²⁴. Również bp Kazimierz Ryczan podkreśla moralne znaczenie przesłania, jakie do słuchaczy kierował Tokarczuk: „Ci, co bali się panicznie, nabierali odwagi. Kolaboranci robili rachunek sumienia. Wahający się zdobywali prosty azymut. Przekonani do walki o katolickie oblicze Polski znajdowali wsparcie i pewność. Wiadomo było, że na krańcach wschodniej Polski odzywa się sumienie narodu²⁵.”

Tokarczuk był przekonany, że obca zachodniej, chrześcijańskiej kulturze ideologia marksistowska oraz komunistyczny aparat zniewolenia stanowiły śmiertelne zagrożenie dla społeczeństwa polskiego i jego narodowo-religijnej tożsamości²⁶. Podejmując krytykę i kontestację komunizmu, zakładał, że swoją

---

²² *Relacja Bolesława Fleszara*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 122.

²³ *Relacja Jerzego Malinowskiego*, w: tamże, s. 235.

²⁴ K. Fil, *Suplement*, „Nasz Przemyśl”, wydanie specjalne z 24.6.2012, s. 28.

²⁵ K. Ryczan, *Homilia*, w: *Pożegnanie „Niezlomnego Pasterza” Arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, oprac. J. Łobos, Przemyśl 2013, s. 21.

²⁶ M. Krzysztofiński, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk — Kustosze Pamięci Kresów*, w: *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, t. 2, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, Rzeszów–Lwów 2017, s. 272–273.

prodemokratyczną aktywnością przyczyni się do stopniowego rozbudzania oporu społecznego, kształtowania niezależnej religijno-patriotycznej świadomości społecznej oraz do osłabienia poparcia społecznego dla rządzącej partii. Uroczystości organizowane w kościołach diecezji przemyskiej były wydarzeniami nie tylko religijnymi, lecz posiadały również charakter patriotyczny. Zgromadzone tłumy nabierały przekonania, że mogą zmienić komunistyczną rzeczywistość i wyzwolić się spod totalitarnego zniewolenia. Doceniając wkład biskupa przemyskiego w budzeniu ducha narodu, Jan Paweł II pisał: „Byłeś rzecznikiem Narodu walczącego o swą suwerenność w starciu z systemem państwa totalitarnego. Twój głos Pasterza był słuchany w całej Ojczyźnie, umacniał na duchu i dodawał odwagi, gdy było ciężko”²⁷. Według dysydenta Jana Józefa Lipskiego publiczna obrona wartości podstawowych i praw człowieka podejmowana przez Tokarczuka była dla opozycjonistów szkołą zmagania o wolną Polskę, natchnieniem i wzorem do naśladowania, a także kształtowała dyspozycje do działalności niepodległościowej²⁸.

Tokarczuk nie poprzestawał na konstruktywnej krytyce komunizmu, ale podejmował inicjatywy mające na celu przywracanie w PRL wolności obywatelskich i podstawowych funkcji społeczeństwa obywatelskiego. Starał się ukształtować społeczeństwo upodmiotowione, które potrafi bronić tożsamości narodowej i religii przed administracyjną ateizacją i sterowaną laicyzacją, a także zdoła się oswobodzić z komunistycznych oków i wziąć odpowiedzialność za przyszłość ojczyzny. Jego wkład w przygotowanie podłoża pod zmianę społeczną, a następnie budowę demokracji i społeczeństwa obywatelskiego polegał przede wszystkim na rozbudzaniu niezależnej od władz komunistycznych aktywności społecznej i rozwoju życia religijno-moralnego. Ponadto kształtował zdolności do samoorganizacji i samorządności, zachęcał do respektowania wartości i norm moralnych zwalczanych przez komunizm, a także inspirował do budowania wzajemnego zaufania i solidarności społecznej. Tokarczuk uważał, że ważnym zadaniem Kościoła stawało się obudzenie z letargu drzemiącego olbrzyma, jakim w okresie PRL było bierne i wycofane społeczeństwo polskie. Zakumulowane w społeczeństwie zasoby religijne miały stawać się fundamentem moralnego odrodzenia oraz wyzwolenia z lęku, marazmu i obojętności. Duchowny zakładał, że „u nas odrodzi się społeczeństwo obywatelskie i zacznie dźwigać w naszej Ojczyźnie wszystko wzwyż”²⁹. Społeczne zaangażowanie Tokarczuka

²⁷ B. Lipian, *Wybrał go Jezus... Ks. Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012)*, Jarosław 2013, s. 190.

²⁸ J.J. Lipski, *Komitet Obrony Robotników KOR: Komitet Samoobrony Społecznej*, Londyn 1983, s. 93.

²⁹ I. Tokarczuk, *Budowa kościoła parafialnego w służbie tworzenia wspólnoty kościelnej*, „Ateneum Kapłańskie” 113 (1989) 1, s. 59.

„rodziło swoistego «obywatelskiego ducha», wzbudzało autentyczne postawy obywatelskie i poczucie odpowiedzialności za losy lokalnych wspólnot i Ojczyzny”³⁰. Budowało również poczucie wspólnoty, które przeciwdziało atomizacji społeczeństwa³¹.

2. Budowanie więzi i sieci relacji społecznych

Spółczesność obywatelska jest strukturą niezależną od państwa tworzoną przez obywateli, których łączą współdziałanie, solidarność, zaufanie i podobny system aksjonormatywny. Funkcjonuje w nim sieć stowarzyszeń, organizacji, ruchów i grup wykazujących się zdolnością do kooperacji, samoorganizacji, samopomocy i działania na rzecz dobra wspólnego³². Uznawane w strukturze wartości i normy podtrzymują wzajemne zaufanie, budują więzi społeczne, kształtują ład społeczny i rozbudzają aktywność obywatelską. Dobrowolna współpraca staje się niezbędnym warunkiem osiągania wspólnych celów, których nie dałoby się zrealizować, gdyby jednostki działały niezależnie od siebie³³.

W PRL nastąpiła kumulacja czynników, które niekorzystnie wpływały na budowanie społeczeństwa obywatelskiego. Działania podejmowane przez władze komunistyczne zdecydowanie utrudniały upodmiotowienie obywateli i wyzwalamie samorządności. Były bowiem nastawione na traktowanie społeczeństwa nie jako wspólnoty autonomicznych jednostek, lecz jako pozbawionych możliwości decydowania mas ludowych, którymi można sterować za pomocą socjotechnik³⁴. Migracja ludności wiejskiej do miast i powstawanie dużych aglomeracji prowadziły do przekształcania społeczności lokalnych w zbiorowości terytorialne, w których słabły więzi społeczne, zanikało zainteresowanie dobrem wspólnym i zmniejszało się poczucie identyfikacji z innymi mieszkańcami i miejscem pobytu³⁵. Ludność miejska, zarówno napływowa, jak i miejscowa, odchodziła od

³⁰ A. Bobko, *Laudacja...*, s. 8.

³¹ *Relacja Mariana Piłki*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 285.

³² J. Tomczyk, *Spółczesność obywatelska jako idee i praktyka społeczna. Wybrane paradygmaty teoretyczno-ideowe*, w: *Spółczesność obywatelska w teorii i praktyce*, red. R. Boguszewski, Warszawa 2018, s. 14; W. Bokajło, *Amerykańskie korzenie kapitału społecznego*, w: *Kapitał społeczny — interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. M. Klimowicz, W. Bokajło, Warszawa 2010, s. 33.

³³ R. Putnam, *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, tłum. J. Szacki, Kraków–Warszawa 1995, s. 258, 265–270.

³⁴ J. Szacki, *Protoliberalizm: autonomia jednostki i społeczeństwo obywatelskie*, w: *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, oprac. I. Krzeziński, J. Raciński, Warszawa 2007, s. 265–266.

³⁵ B. Jałowicki, *Rozwój lokalny*, Warszawa 1989, s. 100–101.

tradycyjnej moralności i religijności. Komuniści zakładali, że obywatele wykoźnieni z lokalnych społeczności o silnej kontroli społecznej i przeniesieni do zbiorowości miejskiej, a także poddawani presji ideologicznej, będą podatni na komunistyczną indoktrynację i ulegną sekularyzacji³⁶.

Tokarczuk uważał, że zmiany społeczno-demograficzne, a zwłaszcza dynamiczny wzrost populacji w miastach, sprawiły, że olbrzymie pod względem wiernych, przeludnione, kilkudziesięciotysięczne parafie miejskie nie spełniały należycie swoich duszpasterskich i społecznych funkcji. Nie były bowiem wspólnotami religijnymi, ale zbiorowościami terytorialnymi. Wielu katolików, zwłaszcza migrantów wiejskich, miało poczucie alienacji, anonimowości, a także nie odczuwało więzi ze swoją nominalną parafią i nie identyfikowało się z nią, co wpływało na osłabienie związku z Kościołem. Chcąc umożliwić katolikom lepszy i częstszy kontakt z własną parafią, a także zwiększyć ich odpowiedzialność za lokalną społeczność religijną, Tokarczuk, mimo sprzeciwu władz komunistycznych, zainicjował proces reorganizacji struktur parafialnych i rozwoju sieci obiektów sakralnych. W praktyce, najczęściej bez pozwolenia władz, tworzył nowe parafie i wspierał nielegalne budowy kościołów, by „zbliżyć ludzi do ołtarza”, przy którym pogłębiali własną wiarę, wzmacniali więzi religijne i moralne oraz kreowali wspólnotę. Dzielenie dużych, przeludnionych parafii wiązało się z koniecznością budowy kościołów dla nowo organizowanych jednostek duszpasterskich. Tokarczuk osobiście interesował się realizowanymi w diecezji przedsięwzięciami, często odwiedzał parafie, w których budowano kościoły, a także wspierał moralnie i finansowo społeczności borykające się z problemami logistycznymi oraz nękanie przez służby bezpieczeństwa³⁷. Biskup chciał, by katolicy mogli bez przeszkód zaspokajać swoje potrzeby religijne oraz angażować się w funkcjonowanie lokalnych społeczności parafialnych. W pełni zgadzał się z opinią prymasa Stefana Wyszyńskiego, który twierdził, że „wolność budowania świątyń była zawsze znamiem prawdziwej wolności wyznania”³⁸.

Podjmując reorganizację struktur parafialnych i rozbudowę sieci kościołów, Tokarczuk realizował dwa cele: teologiczny i socjologiczny. Pierwszy polegał na stworzeniu warunków do pogłębienia wiary i podniesienia poziomu religijności. Drugi natomiast był nastawiony na budowę więzi społecznych, a także na wzmacnianie poczucia identyfikacji z parafialną społecznością lokalną i zwią-

³⁶ M. Grabowska, *Religijność i Kościół a polityka w III Rzeczypospolitej*, w: *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, oprac. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007, s. 388.

³⁷ M. Rudnicka, *Budownictwo sakralne misją trudnych czasów*, w: *Księga pamiątkowa w 100. rocznicę urodzin śp. arcybiskupa Ignacego Tokarczuka zawierająca reprint książki pt. „Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka”*, red. J.F. Adamski, A. Pyszkowska, Z. Śliwa, Rzeszów 2018, s. 115–122.

³⁸ S. Siwek, *Budownictwo sakralne — ciąg dalszy*, „Tygodnik Powszechny” 15 (1986) 2, s. 3.

szanie odpowiedzialności za nią. Upodmiotowienie parafian pozytywnie wpływało na rozwój samoorganizacji, samorządności i oddolnej przedsiębiorczości oraz na dynamizowanie obywatelskiej aktywności indywidualnej i zorganizowanej. W mniejszych parafiach wierni mieli ułatwiony kontakt z duszpasterzami oraz lepsze warunki do wykonywania praktyk religijnych, a także częściej się spotykali, nabierali do siebie zaufania i chętniej współpracowali. Nadto angażowanie się w nielegalne budownictwo sakralne wzmagało poczucie niezależności od władz centralnych i eskalowało ruch oporu społecznego wymierzony przeciwko systemowi totalitarnemu. Opór ten nie miał charakteru politycznego ani strukturalnego, a jego celem nie była siłowa zmiana systemu, ale pokojowy sprzeciw wobec władz łamiących podstawowe prawa człowieka. Kształtując świadomość antysystemową, biskup pośrednio przygotowywał grunt pod zmianę społeczną i budowę społeczeństwa obywatelskiego³⁹. Religijno-społeczna aktywność Tokarczuka wywoływała zdecydowaną reakcję i sprzeciw komunistów, którzy oskarżali go o prowokowanie konfliktów oraz utrudnianie normalizacji stosunków między państwem i Kościołem, a także domagali się od władz kościelnych spacyfikowania „awanturnika” z Przemysła⁴⁰. Jednak władze kościelne stawały zdecydowanie po stronie ordynariusza przemyskiego i dawały mu wsparcie. Według kard. Stefana Wyszyńskiego działania Tokarczuka okazywały się konieczne i skuteczne, gdyż przyczyniały się do odrodzenia religijno-społecznego społeczeństwa:

Na kościelnej mapie Polski intryguje mnie zawsze świetlana plama diecezji przemyskiej. Wiem, że dzieją się tam cuda, i to chyba widać. Dochodzimy do wniosku, że Biskup Przemyski ma rację. Nie ma innego sposobu, trzeba działać tak jak on. Nasi wierni też dochodzą do przekonania, że nie ma innego sposobu, tylko tak⁴¹.

Pomimo sprzeciwu władz Tokarczuk erygował 225 parafii. Natężenie ich przyrostu było imponujące, gdyż około 40% wszystkich parafii utworzonych w Polsce w latach 1966–1979 było zlokalizowanych w diecezji przemyskiej⁴². Ponadto wybudowano około 400 kościołów oraz tyle samo plebani, domów parafialnych i punktów katechetycznych. Ze względu na wrogie nastawienie urzędników państwowych do rozbudowy infrastruktury parafialnej większość obiektów wzniesiono bez pozwolenia władz. O skali zjawiska świadczy to, że tylko w 1971

³⁹ D. Iwaneczko, *Opór społeczny w województwie rzeszowskim 1980–1989 — próba identyfikacji problemu*, w: *Społeczeństwo Podkarpacia w badaniach rzeszowskiego ośrodka socjologicznego*, red. M. Malikowski, Rzeszów 2008, s. 31–34.

⁴⁰ A. Garbarz, *Działalność duszpastersko-społeczna arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, Rzeszów 2006, s. 472–484.

⁴¹ E. Frankowski, *Słowo wstępne*, w: *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów–Stalowa Wola 1991, s. 9.

⁴² B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 8: *Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 2001, s. 493.

roku wybudowano w diecezji przemyskiej aż połowę (36) z 73 nielegalnych obiektów sakralnych wzniesionych w całym kraju⁴³. Komuniści, odmawiając wydawania zgody na budowę kościołów, liczyli na to, że zdeorganizują funkcjonowanie parafii, ponieważ nie będą one w stanie działać prawidłowo ze względu na ubogą infrastrukturę, niedostosowaną do rzeczywistych potrzeb. Tymczasem nieświadomie przyczynili się do zainicjowania powszechnego w diecezji przemyskiej ruchu budownictwa sakralnego, który wyzwolił zasoby kapitału społecznego i przyczynił się do kształtowania społeczeństwa obywatelskiego — samorządnego, zorganizowanego i zaangażowanego, potrafiącego upominać się o swoje prawa. Podczas budowy kościołów spontanicznie wyzwalał się kapitał społeczny, ułatwiający tworzenie małych grup, których członkowie po ukończeniu przedsięwzięcia zasilali inne wspólnoty parafialne. Umiejętne zarządzanie przez Tokarczuka kapitałem społecznym sprawiło, że w diecezji nie tylko pręźnie rozwijało się życie religijne, lecz także nastąpiło przebudzenie społeczeństwa i progres obywatelskiego zaangażowania. Nakładane przez władze komunistyczne na miejscową ludność kary finansowe i wyroki pozbawienia wolności wzmacniały determinację, upór i przynosiły skutek odwrotny od zamierzonego⁴⁴.

Skala rozbudowy infrastruktury parafialnej wskazywała na powszechne i silne zaangażowanie lokalnych społeczności parafialnych, które wznosiły obiekty własnymi rękami. Tylko specjalistyczne prace wykonywali wykwalifikowani budowlańcy, natomiast pozostałe roboty realizowano systemem gospodarczym dzięki pospolitemu ruszeniu i powszechnemu zaangażowaniu miejscowych parafian. Współdziałanie zwiększało efektywność pracy oraz obniżało koszty realizacji inwestycji. Podkarpacie nie było regionem bogatym materialnie ze względu na typowo rolniczy charakter i niewielki stopień urbanizacji. Ważniejszy od bogactwa i zasobów materialnych okazywał się jednak kapitał społeczny, a zwłaszcza obywatelskie zaangażowanie i stan kultury. Kosztowne inwestycje realizowano, wykorzystując silne i trwałe więzi społeczne oraz sieci powiązań, dyspozycje do współdziałania, ofiarności mieszkańców, wzajemne zaufanie, a także wspólnie uznawane wartości i normy moralne. Między kapitałem społecznym a społeczeństwem obywatelskim istniało sprzężenie zwrotne. Im wyższy stawał się poziom kapitału społecznego i promień jego oddziaływania, tym efektywniej rozwijało się społeczeństwo obywatelskie. Poczucie solidarności grupowej, a także zdolność do współpracy, mobilizacji, samoorganizacji i ofiarności na rzecz dobra wspólnego ułatwiły osiągnięcie zbiorowych celów, mimo permanentnych represji, a zwłaszcza bardzo wysokich kar finansowych nakładanych przez władze komunistyczne. Niezamożne społeczności lokalne, dysponujące pozaekonomicz-

⁴³ K. Gryz, *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007, s. 214.

⁴⁴ K. Belch, *Strategie duszpasterskie arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, w: *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk w oczach społeczeństwa*, oprac. J. Zimny, Sandomierz 2003, s. 225.

nymi zasobami kapitału społecznego odnosiły w konfrontacji z aparatem totalitarnej władzy imponujące sukcesy⁴⁵.

Mając poparcie Tokarczuka, w przestrzeni diecezji przemyskiej rozwijał się ruch nieposłuszeństwa obywatelskiego, który był oddolną reakcją obywateli na łamanie praw człowieka, a zwłaszcza na doświadczaną przez katolików dyskryminację z powodów wyznaniowych. Katolicy nie mogli korzystać z prawa do swobodnego wykonywania praktyk religijnych, ponieważ władze blokowały budowę kościołów i kaplic, a także nie zgadzały się na tworzenie nowych parafii. Zdeterminowani ludzie upominali się o swoje prawa obywatelskie i przeciwstawiali się władzy, która nie uznawała porządku moralnego. Wydawane przez opresyjną władzę przepisy — według nauczania społecznego Kościoła — pozbawione były mocy obowiązującej, ponieważ rażąco naruszały podstawowe prawa człowieka⁴⁶. Konsekwencją otwartego konfliktu stawał się powszechny udział ludzi wierzących w nielegalnych przedsięwzięciach. Obywatele świadomi własnych praw, mając poparcie swojego biskupa, potrafili się zmobilizować, by publicznie wyrazić niezadowolenie i domagać się wolności w wyznawaniu religii. Protesty wyrażające sprzeciw wobec polityki wyznaniowej władz komunistycznych wyzwały oddolną aktywność, a także wpływały na zmianę postaw i zachowań części obywateli, którzy rezygnując z konformizmu, bierności i podporządkowania, sprzeciwiali się władzy i angażowali w parafialne przedsięwzięcia⁴⁷.

Długotrwały proces reorganizacji struktur parafialnych i sieci budownictwa sakralnego, w który powszechnie angażowali się mieszkańcy Podkarpacia, przyczyniał się do podniesienia poziomu religijności, rozwoju samorządności, upodmiotowienia i powstawania niezależnych struktur obywatelskiego zaangażowania. Uniezależniając się od struktur państwowych, a nawet pozostając wobec nich w opozycji, ludność regionu budowała społeczeństwo obywatelskie. Parafie katolickie nie ograniczały się do działalności wyłącznie duszpasterskiej i socjalizacji religijno-moralnej, ale pełniły również funkcje ekstensywne, podtrzymując tradycje patriotyczne, rozbudzając tendencje wolnościowe, integrując lokalne społeczności oraz transmitując wzorce kulturowe i treści obyczajowe⁴⁸. Według biskupa Edwarda Frankowskiego, wzmacniając więzi społeczne, kształtując poczucie odpowiedzialności za dobro wspólne oraz zachęcając społeczeństwo do obrony praw obywatelskich, Tokarczuk na bazie zasobów religijnych „budził du-

⁴⁵ Zob. J. Jestał, *Spoleczeństwo Podkarpacia z perspektywy teorii kapitału społecznego* R. Putnama, w: *Spoleczeństwo Podkarpacia w badaniach rzeszowskiego ośrodka socjologicznego*, red. M. Malikowski, Rzeszów 2008, s. 149–150.

⁴⁶ Jan XIII, *Encyklika „Pacem in terris”*, w: *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 1, red. M. Radwan, L. Dyczewski, A. Stanowski, Rzym–Lublin 1987, s. 283 (nr 61).

⁴⁷ M. Adamczyk, *Wprowadzenie do teorii kapitału społecznego*, Lublin 2013, s. 208.

⁴⁸ E. Firlit, *Parafia rzymskokatolicka w Polsce w okresie transformacji systemowej (studium socjologiczne)*, Warszawa 1998, s. 9–10.

cha obywatelskiego i wyzwalał autentyczne postawy odpowiedzialności za losy Ojczyzny i tych małych Ojczyzn⁴⁹. Inicjując obywatelskie nieposłuszeństwo, odwoływał się do nauczania społecznego Kościoła, według którego obywatele mają prawo do stawiania oporu, jeśli władza przez naruszanie praw człowieka i nierespektowanie prawa moralnego doprowadza do stanu zagrożenia porządku społecznego⁵⁰.

Według badaczy społeczeństwa zainicjowany przez Tokarczuka ruch budownictwa sakralnego nie tylko przysparzał nowych kościołów i kaplic oraz zwiększał infrastrukturę kościelną, lecz także wzmacniał przywiązanie katolików do religii i Kościoła, wyzwalał kapitał społeczny i integrował społeczeństwo atomizowane przez władze komunistyczne. Trafnie strategię Tokarczuka zdiagnozował działacz opozycyjny i naukowiec Bohdan Cywiński:

Często wyłaził z niego socjolog [...]. Szło mu o stworzenie, wyhodowanie nowych więzi społecznych — właśnie w Kościele. Więź tworzy się we wspólnym przezwyciężaniu trudności, wspólnej ofierze i wspólnej walce o coś ważnego i cennego — i to stwierdzenie tkwi, jak się nam zdaje, w całej rozpętanej przez księdza biskupa akcji budowania świątyń bez oglądania się na zezwolenia władz komunistycznych. Materialna potrzeba stworzenia konkretnej świątyni była tu tylko okolicznością pozwalającą na integrację społeczności mieszkańców wokół tego właśnie dzieła — ale w istocie chodziło znacznie bardziej o przeżycie owej wspólnoty lęku, decyzji o ryzyku i wspólnoty wysiłku, który przynosił rezultat. Oj, jak wiele mogli się z takiej metody działania nauczyć także najzupełniej świeccy opozycjoniści i wychowawcy społeczni⁵¹.

Andrzej Wielowieyski, były senator reprezentujący „Solidarność”, uważał, że Tokarczuk, mobilizując mieszkańców Podkarpacia i integrując ich w celu osiągnięcia wspólnych celów, jakimi były nielegalne budowy kościołów, przyczynił się do „odbudowywania nadszarpniętych więzi społecznych” oraz wniósł wkład w „odbudowę podmiotowości społeczeństwa”⁵².

Niespotykany w innych diecezjach polskich w wymiarze powszechnym ruch budownictwa sakralnego oddziaływał nie tylko na sferę religijną, ale również społeczno-polityczną, gdyż dynamizował rozwój oporu społecznego. Przyczy-

⁴⁹ E. Frankowski, *Homilia*, w: *Pożegnanie „Niezłomnego Pasterza” Arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, oprac. J. Łobos, Przemyśl 2013, s. 13.

⁵⁰ Jan Paweł II, *Encyklika „Evangelium vitae”*, Poznań 1995, s. 142 (nr 74–75). Por. Papieska Rada Iustitia et Pax, *Kompendium nauki społecznej Kościoła*, Kielce 2005, s. 261–262 (nr 399–400); Jan XXIII, *Encyklika „Pacem in terris”...*, s. 283 (nr 60–61).

⁵¹ B. Cywiński, *Świadectwo trudnego przykładu*, „Studia Rzeszowskie” 10 (2003), s. 106, 107.

⁵² *Relacja Andrzeja Wielowieyskiego*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 376–377.

niał się do przywracania społeczeństwu podmiotowości, a także wzmacniał przekonanie, że obywatele mają prawo do podejmowania niezależnych, oddolnych inicjatyw religijno-społecznych. Rozbudzony w społecznościach religijnych sprzeciw wobec systemu totalitarnego stopniowo przechodził ze sfery religijnej na płaszczyznę społeczno-polityczną. Opór społeczny wyrażał spontaniczną niechęć wobec siłowo narzuconego systemu politycznego sprzecznego z uznawanymi przez społeczeństwo wartościami i normami⁵³. Wielu przyszłych działaczy społecznych i samorządowców w społecznościach religijnych zdobyło wiedzę, umiejętności i doświadczenie niezbędne do sprawowania funkcji publicznych⁵⁴. Oddolne inicjatywy w zakresie budownictwa sakralnego wzmogły zainteresowanie sprawami publicznymi i rozbudziły odpowiedzialność za dobro wspólne społeczności lokalnej. Nadto wyzwoliły aktywność obywatelską, która — według działacza społecznego ks. Stanisława Bartmińskiego z Krasiczyna — „przeszła z czasem ze spraw Kościoła na sprawy polityczne”⁵⁵.

3. Wspieranie struktur zaangażowania obywatelskiego, opozycji i oporu społecznego

Istotną rolę w społeczeństwie obywatelskim odgrywa partycypacja stowarzyszeniowa polegająca na uczestnictwie obywateli w dobrowolnych formach aktywności zorganizowanej przejawiających się w grupach, organizacjach, ruchach i stowarzyszeniach. W tradycji Kościoła aktywność wspólnotowa nastawiona na zespołowe działanie jest doceniana i upowszechniana. Wyraża bowiem społeczną naturę człowieka, łączącego swoje indywidualne zasoby z potencjałem innych ludzi. Kooperacja ułatwia osiągnięcie zbiorowych celów, a także zwiększa efektywność pracy na rzecz dobra wspólnego, gdyż współdziałające jednostki mogą razem osiągnąć więcej aniżeli w pojedynkę. Zrzeszanie się katolików wzmacnia braterskie więzi oraz czyni działalność ewangelizacyjną skuteczniejszą⁵⁶. Dyspozycje obywateli do organizowania się są kształtowane przez zaangażowanie społeczne, poczucie więzi i identyfikacji z grupą, ukształtowany system wartości, kreatywność, zdolność do samoorganizacji i samorządności. Zorganizowane jed-

⁵³ M. Kubaś, *Teoria opozycji politycznej*, Kraków 2010, s. 41–42.

⁵⁴ J. Draus, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk a opór społeczny w diecezji przemyskiej*, „Studia Rzeszowskie” 10 (2003), s. 111.

⁵⁵ *Relacja ks. Stanisława Bartmińskiego*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 24.

⁵⁶ Papieska Rada Iustitia et Pax, *Kompendium...*, s. 96 (nr 149); Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostolska „Christifideles laici”*, Wrocław 1990, s. 75–76, 160 (nr 29, 55); tenże, *Encyklika „Redemptor hominis”*, Wrocław 1986, s. 46 (nr 14); tenże, *Encyklika „Laborem exercens”*, Wrocław 1992, s. 72–76 (nr 20).

nostki zachowują reguły porządku publicznego, respektują uznawane wartości i normy oraz cnoty obywatelskie, a także współdziałają w celu osiągnięcia dobra wspólnego⁵⁷.

Partycypacja stowarzyszeniowa, która w państwie demokratycznym jest standardową formą obywatelskiej aktywności społecznej, okazywała się w PRL poważnym problemem wywołującym represje ze strony aparatu władzy. Nie mając zaufania do oddolnych inicjatyw społecznych, komuniści kontrolowali wszelkie przejawy aktywności zorganizowanej. Nadzorem objęto również organizacje i stowarzyszenia religijne, co w konsekwencji doprowadziło do ich likwidacji. W przestrzeni społecznej wystąpił deficyt grup średniego zasięgu, ponieważ Polacy w obawie przed inwigilacją i dezintegracją wycofywali się ze sfery publicznej, a także ograniczali więzi i sieci powiązań do rodziny oraz kręgu najbliższych znajomych⁵⁸. Wspierane przez władze i odgórnie narzucane społeczeństwu organizacje prorządowe oparte na więziach pionowych, stwarzających formalną podległość nie miały społecznej legitymizacji ani nie wzbudzały zaufania i zainteresowania obywateli⁵⁹.

Pomimo restrykcyjnych przepisów państwowych Tokarczuk inicjował i wspierał organizowanie dobrowolnych i niezależnych form religijnej aktywności grupowej o charakterze nieformalnym. Uważał, że sieci zaangażowania obywatelskiego są przejawem wolności i praktyczną realizacją prawa do swobodnego zrzeszania się w celu osiągnięcia wspólnych celów i zaspokajania potrzeb lokalnych społeczności kościelnych⁶⁰. Wspólna modlitwa, formacja religijno-moralna, kooperacja oraz zbiorowe przeżywanie doświadczeń wyzwały zainteresowanie sprawami wspólnoty, wzmacniały więź społeczności lokalnej z Kościołem, kształtowały dyspozycje do brania odpowiedzialności za parafię oraz formowały świadomość wpływania na bieg życia parafialnej społeczności lokalnej. W diecezji przemyskiej funkcjonowały wspólnoty i grupy łączące różne formy aktywności religijno-społecznej (duszpasterską, formacyjną, charytatyw-

⁵⁷ P. Gliński, *Polscy Zieloni. Ruch społeczny w okresie transformacji*, Warszawa 1996, s. 390–391.

⁵⁸ I. Krzemiński, *Latentne wzory kultury...*, s. 42; S. Nowak, *System...*, s. 160; M. Adamczyk, *Kapitał społeczny szansą na budowanie partnerskich relacji we wspólnotach lokalnych*, w: *Pomoc jako zachowanie prospołeczne*, red. T. Zbyrad, B. Krempa, Lublin 2012, s. 489–490.

⁵⁹ A. Giza-Poleszczuk, *Przestrzeń społeczna*, w: *Strategie i systemy. Polacy w obliczu zmiany społecznej*, red. A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, A. Rychard, Warszawa 2000, s. 105; P. Swianiewicz, J. Herbst, M. Lackowska, A. Mielczarek, *Szafarze darów europejskich. Kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, Warszawa 2008, s. 25–26.

⁶⁰ Zob. F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, tłum. A. i L. Śliwa, Warszawa–Wrocław 1997, s. 20, 50; A. Radziewicz-Winnicki, *Ideologia a partycypacja społeczna. Rola i znaczenie kapitału społecznego*, w: *Kapitał społeczny a nierówności — kumulacja i redystrybucja*, red. K. Marzec-Holka, H. Guzy-Steinke, Bydgoszcz 2009, s. 19.

ną, kulturalną, wychowawczą, liturgiczną). Rozwijały one zarówno kapitał społeczny wiążący, jak i pomostowy⁶¹.

Z inicjatywy Tokarczuka powstawały przede wszystkim nieformalne grupy religijne działające w ramach duszpasterstw zawodowych (np. robotników, rolników, inteligencji, służby zdrowia, prawników, nauczycieli), których celem było pogłębienie życia religijnego oraz integracja środowisk zawodowych. Łączenie w grupy ludzi zajmujących podobne pozycje społeczne ułatwiało współpracę oraz osiąganie wspólnych celów i korzyści. Biskup przekonywał katolików, aby tworzyli wspólnoty, ponieważ „człowiek nie jest samotną wyspą, potrzebuje być wśród innych”⁶². Natomiast „los człowieka niezorganizowanego, to jak los glinianego garnka w pociągu z żelastwem”⁶³. Umożliwiając obywatelom organizowanie się, Tokarczuk ułatwiał im korzystanie z przysługującego prawa do zrzeszania się i rozwijania aktywności stowarzyszeniowej. W grupach katolicy nawiązywali kontakty, doświadczali poczucia wspólnoty, przeżywali spotkanie z Bogiem, uczyli się współdziałania oraz odpowiedzialności i solidarności grupowej. W ramach duszpasterstw specjalistycznych wierni uczestniczyli w formacji religijnej, wzmacniali więzi z Kościołem, budowali solidarność społeczną oraz poznawali znaczenie modlitwy i pracy w osiągnięciu doskonałości chrześcijańskiej. Duszpasterstwa zawodowe prowadzące religijną działalność formacyjną, a także rozwijające zaangażowanie obywatelskie i partycypację stowarzyszeniową były skuteczną alternatywą dla zideologizowanych organizacji prorządowych⁶⁴. Opozycjonista i uczestnik spotkań Klubu Inteligencji Katolickiej Andrzej Wielowieyski wspomina, że w sytuacji, gdy niektórzy biskupi odnosili się z rezerwą do KIK, Tokarczuk okazywał inteligencji zrozumienie i był „bliski” oraz otwarty na współpracę: „Stawialiśmy go w jednym rzędzie z prymasem kard. Wyszyńskim oraz kard. Karolem Wojtyłą [...]. Bp Tokarczuk był niewątpliwie naszym sprzymierzeńcem w tamtych trudnych czasach”⁶⁵.

Organizowane przez Tokarczuka duszpasterstwa zawodowe, zwłaszcza robotników i rolników, wzbudzały niepokój w kręgach władz, ponieważ kształtowały nową, niezależną świadomość w państwie totalitarnym i radykalizowały

---

⁶¹ Por. W. Sadłoń, *Religijny kapitał społeczny. Kapitał społeczny a Kościół katolicki w społecznościach lokalnych w Polsce*, 2014, https://www.researchgate.net/publication/303523181_Religijny_kapital_spoeczny [dostęp: 16.8.2023].

⁶² *Praca nigdy nie jest skończona. Z ks. abp. Ignacym Tokarczukiem rozmawia ks. Zbigniew Suchy*, „Niedziela. Niedziela Przemyska” 38 (1995) 6, s. VIII.

⁶³ *Musicie wiedzieć, czego chcecie. Rozmowa z księdzem biskupem Ignacym Tokarczukiem, ordynariuszem diecezji przemyskiej, członkiem Rady Głównej Episkopatu Polski*, rozmawiali A. Urbański, A. Wiczorek, „Tygodnik Rolników «Solidarność»” 1 (1989) 1, s. 10.

⁶⁴ I. Tokarczuk, *Duszpasterstwo polskie w perspektywie roku 2000*, w: *Problemy duszpasterstwa*, t. 10, Warszawa 1985, s. 30–34.

⁶⁵ *Relacja Andrzeja Wielowieyskiego...*, s. 377.

opór społeczny. Komuniści uważali, że częste spotkania w ramach grup religijnych ułatwiały czynnikom opozycyjnym wpływanie na środowiska robotnicze i chłopskie, a także je integrowały. Nadto inicjowały powstawanie konspiracyjnych struktur oraz umożliwiały kolportaż antykomunistycznej literatury, a tym samym stanowiły zagrożenie dla porządku społecznego⁶⁶. Władze komunistyczne obawiały się niezależnej aktywności zorganizowanej, która kształtowała umiejętność współdziałania i uczyła obywatelskiego zaangażowania na rzecz dobra wspólnego. Przypuszczały, że demokratyzacja społeczeństwa może rozpocząć się od powstawania niezależnych sieci zorganizowanej aktywności obywatelskiej⁶⁷. Współdziałanie i upodmiotowienie kształtowały nawyki demokratyczne i postawy obywatelskie oraz motywowały do aktywnego udziału w życiu publicznym. Grupy kościelne formowały przyszłych liderów wspólnot religijnych oraz działaczy obywatelskich i elity społeczne, zachęcały do altruizmu, a także wpajały wartości i normy moralne⁶⁸.

Biskup wspierał również niezależną aktywność obywateli wyrażającą się w antykomunistycznej działalności opozycyjnej, a także w oporze społecznym, zwiększającym zainteresowanie sprawami społecznymi i wzmagającym odpowiedzialność za dobro wspólne. Wspomaganie opozycji i oporu społecznego Tokarczuk traktował jako powinność duszpasterską wynikającą ze społecznego nauczania Kościoła. Obowiązkiem duchownych jest bowiem przygotowanie obywateli do podejmowania odpowiedzialności za dobro wspólne i kształtowanie rzeczywistości społecznej zgodnie z prawem moralnym⁶⁹. Wspierając opozycję, afirmował uznawane przez Kościół prawo do sprzeciwu wobec władzy niereprezentującej podstawowych praw człowieka, a także naruszającej normy moralne stanowiące podstawę porządku społecznego. Podejmowana przez Tokarczuka intensyfikacja zaangażowania obywateli w różne formy aktywności antykomunistycznej kształtowała dyspozycje do wspierania demokratyzacji państwa, a także budowała zręby społeczeństwa obywatelskiego w PRL. We wspólnotach, w których jednostki łączyły jednakowe wartości i zbiorowy cel, utrzymywała się podmiotowość społeczeństwa oraz rodziła i umacniała solidarność⁷⁰.

⁶⁶ *Tajne dokumenty Państwo-Kościół 1980–1989*, Londyn–Warszawa 1993, s. 248–249.

⁶⁷ W. Szymczak, *Partycypacja osób zaangażowanych społecznie. Struktura, funkcje, modele*, Lublin 2013, s. 51; P. Grabowiec, *Znaczenie „religii obywatelskiej” w tworzeniu kapitału społecznego*, w: *Kapitał społeczny — interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. M. Klimowicz, W. Bokajło, Warszawa 2010, s. 76–77.

⁶⁸ R.D. Putnam, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, tłum. P. Sadura, S. Szymański, Warszawa 2008, s. 115, 126, 134; H. Carrier, *Rola grup odniesienia w integracji postaw religijnych*, tłum. Z. Skórzyńska, K. Wróblewska, w: *Socjologia religii. Wybór tekstów*, oprac. F. Adamski, Kraków 1983, s. 144–135.

⁶⁹ Zob. *Dekret o apostołstwie świeckich*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje*, wyd. 3, Poznań 1986, s. 386 (nr 7).

⁷⁰ A. Gorczyca, *Był biskupem niezłomnym*, „Gazeta Wyborcza (Rzeszów)” 2 (2013), s. 2.

Zarówno w polskiej, jak i zagranicznej prasie biskupa określano mianem „ojca duchowego polskiej opozycji”, podkreślając znaczenie jego protekcyjnej postawy wobec ruchu niepodległościowego⁷¹. Lider przemyskiej „Solidarności” Marek Kamiński wspomina: „Gdyby nie Tokarczuk, nie przetrwalibyśmy, padlibyśmy z powodów finansowych”⁷². Analogiczne przekonanie wyraża opozycjonista Artur Brożyniak, który twierdzi, że struktury „Solidarności” Regionu Południowo-Wschodniego przetrwanie zawdzięczają ordynariuszowi przemyskiemu⁷³. Przewodniczący Związku NSZZ „Solidarność” Lech Wałęsa, wracając pamięcią do lat osiemdziesiątych i wspominając pomoc okazywaną opozycji przez Tokarczuka, stwierdza: „Mam przed oczami męznego obrońcę praw Kościoła, wiernego Pasterza Ludu Bożego i niezwykle dobrego, szlachetnego człowieka, z którego mądrych rad i dobroci sam wiele razy korzystałem”⁷⁴. Ze wsparcia biskupa korzystali przedstawiciele opozycji przedsierniowej (np. Komitetu Obrony Robotników, Konfederacji Polski Niepodległej, Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela, Komitetu Samoobrony Chłopskiej Ziemi Lubelskiej, Komitetu Samoobrony Ziemi Grójeckiej, Komitetu Samoobrony Chłopskiej Ziemi Rzeszowskiej), a także działacze „Solidarności”. Celem działalności opozycji antykomunistycznej stawało się przede wszystkim zbudowanie struktur stymulujących zmiany systemowe w państwie totalitarnym⁷⁵.

Podczas spotkań z opozycjonistami Tokarczuk przekonywał, że podstawą moralną przekształceń systemowych i ich osnową powinny być zasady zawarte w katolickiej nauce społecznej. Odwoływanie się do religii sprawiało, że w opozycyjnej retoryce często sięgano do nauczania społecznego Kościoła. Szczególne obeznanie biskupa z katolicką nauką społeczną przyczyniało się — w ocenie Jana Pawła II — do popularyzowania jej założeń wśród robotników i rolników⁷⁶.

Podczas protestów rolników na przełomie lat 1980 i 1981 Tokarczuk odegrał kluczową rolę w przygotowaniu gruntu pod porozumienia rzeszowsko-ustrzyc-

⁷¹ J. Wołczański, *W opiniach...*, s. 180.

⁷² Relacja Marka Kamińskiego, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 187.

⁷³ A. Brożyniak, *Ks. bp Ignacy Tokarczuk a podziemny Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” Regionu Południowo-Wschodniego*, „Nasz Przemysł”, wydanie specjalne z 24.6.2012, s. 33.

⁷⁴ *List prezydenta RP Lecha Wałęsy do bp. Ignacego Tokarczuka z okazji 25-tej rocznicy konsekracji ordynariusza przemyskiego (Warszawa, 8 lutego 1991 r.)*, w: *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów–Stalowa Wola 1991, s. 7.

⁷⁵ M. Kubał, *Teoria opozycji politycznej...*, s. 41–42.

⁷⁶ *List Jana Pawła II do bp. Ignacego Tokarczuka z okazji nadchodzącej XXV-tej rocznicy konsekracji biskupiej (Watykan, 29 stycznia 1991 r.)*, w: *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów–Stalowa Wola 1991, s. 6.

kie. Zdaniem Prezydenta RP Andrzeja Dudy „to właśnie dzięki autorytetowi i wsparciu biskupa Ignacego Tokarczuka protesty chłopskie miały tak wielką siłę, a porozumienia rzeszowsko-ustrzyckie zostały podpisane”⁷⁷. Zawarcie porozumień otworzyło drogę do utworzenia i zarejestrowania NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność”⁷⁸. Według Tokarczuka powstanie rolniczej „Solidarności” było efektem zbiorowego współdziałania różnych środowisk, które domagały się sprawiedliwości społecznej i respektowania praw obywatelskich:

Bo oto Rzeszów wyrósł dzisiaj do miasta symbolu. Tak jak Gdańsk stał się symbolem sprawy robotniczej — tak Rzeszów stał się symbolem sprawy rolniczej, która do tej pory była zaniedbana, lekceważona, a odąd będzie odgrywała wielką rolę. I tak jak się będzie mówiło w historii o ugodzie gdańskiej, tak będzie się mówiło o ugodzie rzeszowskiej⁷⁹.

Podejmowane w diecezji przemyskiej protesty środowisk rolniczych, a zwłaszcza okupacje urzędów państwowych, stawały się ważnym elementem świadomości obywatelskiej i aktywności społecznej. Strajki były przejawem odpowiedzialności za dobro wspólne narodu, rozwijały aktywność prodemokratyczną, budowały klimat zaufania i solidarności społecznej. Tokarczuk wspierał słuszne postulaty robotników i rolników oraz motywował księży do okazywania pomocy protestującym. W ocenie działacza opozycyjnego Jana Drausa Kościół przemyski i jego ordynariusz wnieśli doniosły wkład w rozwój społeczeństwa obywatelskiego i budowanie podwalin demokratycznego państwa:

W okresie legalnego funkcjonowania „Solidarności” w latach 1980–1981 w rejonie południowo-wschodniej Polski Kościół diecezjalny obecny był we wszystkich strukturach Związku. Zarówno biskup ordynariusz, jak i duchowieństwo towarzyszyli też narodzinom NSZZ „Solidarność” Rolników Indywidualnych, wspierając ich duchowo podczas uroczystości patriotycznych, jak też okupacji gmachów użyteczności publicznej w Rzeszowie i Ustrzykach Dolnych. Przedstawiciele biskupa przemyskiego uczestniczyli w charakterze obserwatorów w negocjacjach rolników ze stroną rządową w Rzeszowie, jak również byli obecni przy podpisywaniu porozumień rzeszowsko-ustrzyckich [...]. Wszystkie te inicjatywy duszpasterskie formowały społeczeństwo katolickie w opozycji wobec systemu komunistycznego. Stanowiły także zaplecze nie tylko dla „Solidarności”, ale także dla kształtujących się pod koniec lat 80. partii politycznych. Ta droga biskupa Ignacego Tokarczuka budowania podmiotowości społecznej, a zarazem formacji chrześcijańskiej na płaszczyźnie Kościoła

⁷⁷ A. Duda, *List...*, s. 498.

⁷⁸ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Departament IV, *Almanach biskupów Kościoła katolickiego w Polsce (31 marca 1988 r.)*, s. 189–190 (mps w archiwum prywatnym abp. Ignacego Tokarczuka); J. Szkutnik, *Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Rzeszowskiej*, „Studia Rzeszowskie” 2 (1995) s. 138; „*Nie można zdradzić Ewangelii*”..., s. 118.

⁷⁹ I. Tokarczuk, *Kazania pasterskie 1966–1992*, oprac. J. Twardy, Przemysł 1992, s. 225–226.

diecezjalnego, poza strukturami państwowymi, do dnia dzisiejszego budzi podziw i szacunek. Wszak doprowadziła ona do niepodległości narodowej i suwerenności Kościoła w Polsce. W Diecezji Przemyskiej niezależność Kościoła katolickiego osiągnięta została, jeszcze zanim nadeszła niepodległość⁸⁰.

Ruch solidarnościowy wspierany przez Tokarczuka stanowił zarzewie zmiany społecznej i demokratyzacji życia społecznego, gdyż rozsadził struktury totalitarnego państwa, podważył jego społeczną legitymizację oraz doprowadził do odzyskania niepodległości⁸¹. Tworzył społeczną przestrzeń pokojowej aktywności, specyficzną dla systemów demokratycznych, w których konflikty społeczne rozwiązywano przy pomocy mechanizmów mediacyjnych bez użycia siły⁸². Wartości zbiorowe, z jakimi utożsamiali się uczestnicy sierpniowego ruchu, leży u podstaw „Solidarności”. Utworzona na gruncie sierpniowego ruchu, społeczna „Solidarność” podtrzymywała ideały ruchu, zachowywała ciągłość działania zbiorowego, posługiwała się językiem i symbolami religijnymi, wskazującymi na religijne inspiracje ruchu, a także odwoływała się do katolickiej nauki społecznej⁸³. Kościół był dla opozycjonistów, niezależnie od ich przekonań, sprzymierzeńcem broniącym praw człowieka i oparciem, a także azylem i schronieniem przed aparatem represji⁸⁴. Gdy w stanie wojennym komuniści usiłowali zdławić bunt społeczny i zlikwidować opozycyjne struktury, ludzie „Solidarności” znajdowali moralne i materialne wsparcie we wspólnotach i społecznościach religijnych. Duszpasterstwo rolników utworzone z inicjatywy Tokarczuka przy episkopacie stało się — według komunistycznej bezpieki — „kontynuatorem programu zdelegalizowanego związku «Solidarność» RI (prowadząc systematyczne spotkania jego działaczy w ramach Nauk Społecznych Kościoła)”⁸⁵. W parafiach diecezji przemyskiej na osobiste polecenie ordynariusza organizowano zbiórki żywności, lekarstw, odzieży, środków czystości i pieniędzy z przeznaczeniem dla represjonowanych działaczy opozycji i ich rodzin. Wsparcie obejmowało również nieodpłatną pomoc prawną świadczoną interno-

⁸⁰ J. Draus, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk...*, s. 113, 115–116.

⁸¹ R. Koopmans, *Ruchy społeczne*, w: *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.D. Klingemann, tłum. A. Matysiak, Warszawa 2010, s. 330–335; D. della Porta, M. Diani, *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, tłum. A. Sadza, Kraków 2009, s. 152–153; A. Friszke, *Wstęp*, w: *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006, s. 10.

⁸² E. Hałas, *Symboliczna konstrukcja Solidarności: konflikt interpretacji i polityka pamięci*, w: *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, oprac. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007, s. 465–466.

⁸³ P. Michel, *Kościół katolicki a totalitaryzm*, tłum. F. Łobodziński, Warszawa 1995, s. 189.

⁸⁴ A. Michnik, *Kościół — lewica — dialog*, (Biblioteka Gazety Wyborczej), Warszawa 2009, s. 213–214.

⁸⁵ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Departament IV, *Almanach biskupów...*, s. 189–190.

wanym i aresztowanym z przyczyn politycznych⁸⁶. Księża i biskupi odwiedzali opozycjonistów przebywających w miejscach odosobnienia (Załężu, Łupkowie, Uhercach), niosąc im nadzieję i posługę duszpasterską⁸⁷. Między innymi w wyniku tej pomocy „Solidarność” przetrwała okres najpoważniejszych represji stanu wojennego oraz mogła kontynuować działalność opozycyjną, która ostatecznie doprowadziła do zmiany społecznej. Pomimo wkładu społeczności religijnych w powstanie i rozwój sierpniowego ruchu społecznego „Solidarność” oraz adaptowania przez ruch i związki zawodowy symboliki religijnej i odwoływania się do katolickiej nauki społecznej, w niektórych opracowaniach naukowych próżno doszukiwać się jakichkolwiek wzmianek o wkładzie Kościoła w stymulowanie oporu społecznego, wspieranie opozycji i budowanie społeczeństwa obywatelskiego. Można natomiast dowiedzieć się np., że „«Solidarność» była produktem państwa totalitarnego i dziedziczyła pewne jego negatywne cechy”⁸⁸.

Podsumowanie

Aktywność religijno-społeczna Tokarczuka, której efektem było kształtowanie podłoża społecznego pod budowę społeczeństwa obywatelskiego, miała wymiar nie tylko regionalny (diecezja przemyska w jej dawnych granicach), lecz także ogólnopolski. Pierwszym i podstawowym warunkiem rozbudzania zaangażowania obywateli i rozwoju kapitału społecznego stawało się zmotywowanie ludzi do przełamania bariery strachu przez represjami systemu komunistycznego. Biskup skutecznie przekonywał Polaków, że komunizm jest pozbawiony fundamentu moralnego, a system oparty na kłamstwie, przemocy i zniewoleniu społeczeństwa zmierza nieuchronnie ku upadkowi. Podczas publicznych wystąpień uświadamiał obywateli, że solidarni i zjednoczeni stanowią olbrzymią siłę, zdolną do opierania się naciskom i represjom władz. Inicjował organizowanie masowych, publicznych uroczystości religijnych, których uczestnicy doświadczali przeżyć religijnych i silnych emocji oraz poczucia jedności i solidarności, a także dochodzili do wniosku, że niewielki w skali narodu odsetek komunistów, chce całemu społeczeństwu narzucić własną ideologię i zawłaszczyć państwo będące dobrem wspólnym

⁸⁶ A. Garbarz, *Działalność...*, s. 500–505; J.F. Adamski, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk, wielki pasterz Kościoła w Polsce, Księga pamiątkowa w 100. rocznicę urodzin śp. arcybiskupa Ignacego Tokarczuka zawierająca reprint książki pt. „Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka”*, red. J.F. Adamski, A. Pyszkowska, Z. Śliwa, Rzeszów 2018, s. 20.

⁸⁷ J. Draus, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk...*, s. 113–114.

⁸⁸ J.R. Sielezin, *Ewolucja NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981 jako ruchu społecznego quasi-politycznego: etapy, okresy, znamiona*, w: *Nowe ruchy społeczne*, red. M. Marczevska-Rytko, D. Maj, Lublin 2017, s. 219.

wszystkich Polaków. Zmotywowani religijnie i moralnie ludzie mający zaufanie do swojego religijnego lidera przełamywali barierę strachu i włączali się w nurt nieposłuszeństwa obywatelskiego i oporu społecznego.

Tworząc nowe parafie i inicjując rozbudowę infrastruktury parafialnej, Tokarczuk zaspokajał potrzeby religijne katolików, a także wzmacniał i utrwalał więzi społeczne oraz przyczyniał się do tworzenia kultury współpracy i atmosfery wzajemnego zaufania. Przekonywał obywateli, że mają prawo do podejmowania samodzielnych, niezależnych inicjatyw nastawionych na dobro wspólne, w realizacji których powinni kierować się wartościami i normami moralnymi. Mając wsparcie biskupa, ludzie z własnej inicjatywy łączyli się w niezależne grupy, aby wspólnymi siłami realizować zbiorowe przedsięwzięcia. Dotyczyło to zwłaszcza nielegalnej budowy kościołów. Wspólne przeżywanie trudności, doświadczanie represji i przewycięzanie przeciwności, zwłaszcza ze strony administracji państwowej i służb bezpieczeństwa, integrowało jednostki połączone jednym celem oraz przyczyniało się do przekształcania zbiorowości terytorialnych w społeczności lokalne. Upodmiotowienie i uaktywnienie obywateli na rzecz dobra wspólnego legło u podstaw kreowania społeczeństwa obywatelskiego.

Lokalne społeczności parafialne samodzielnie przygotowywały strategię budowy infrastruktury religijnej czy też jej rozbudowy. Współpraca mająca na celu realizację oddolnych inicjatyw wytwarzała poczucie solidarności, uczyła samoorganizacji i samorządności, a także kształtowała dyspozycje niezbędne do demokratyzacji życia społecznego i budowy społeczeństwa obywatelskiego. Motywując obywateli do niezależnej aktywności, Tokarczuk przyczyniał się do pokonywania powszechnej w PRL apatii, bierności, obojętności i zniechęcenia. Katolicy, kierując się religijno-moralnymi przesłankami, przewycięzali wyuczoną przez system bezradność. Potrafili zrezygnować z konformizmu oraz osobistych interesów dla osiągnięcia zbiorowych celów i realizacji wspólnych zadań. Partycypacja we wspólnocie religijnej kształtowała obywatelskie wzory i style życia, w których istotną rolę odgrywały wartości i normy, altruizm, poświęcenie dla dobra wspólnego, współpraca i poczucie solidarności.

Istotnym wkładem Tokarczuka w tworzenie społeczeństwa obywatelskiego było inicjowanie i wspieranie funkcjonowania nieformalnych grup zaangażowania obywatelskiego. Ze względu na sytuację polityczną partycypacja stowarzyszeniowa nie mogła w państwie totalitarnym swobodnie się rozwijać. Dlatego w parafiach diecezji przemyskiej powstawały pozainstytucjonalne, nieformalne przejawy aktywności zorganizowanej, zrzeszające w duszpasterskich wspólnotach różne kategorie zawodowe, a zwłaszcza rolników, robotników i inteligencję. Grupy, których głównym zadaniem była aktywność religijno-społeczna, stawiały się przestrzenią wolności i zaczynem demokracji. Wyrażały chęć wspólnego działania jednostek w interesie grupy oraz zamiśl przekazywania własnych zasobów na rzecz wspólnoty. Socjologiczna wiedza ułatwiała Tokarczukowi zwięk-

szanie zakresu i skuteczności aktywności zorganizowanej, co wyraźnie niepokoiło władze komunistyczne, które zarzucały mu, że wykorzystuje duszpasterstwa zawodowe do integrowania i uświadamiania różnych środowisk zawodowych oraz rozbudzania oporu społecznego.

Aktywność katolików podejmowana w obrębie struktury kościelnej z czasem przenosiła się ze sfery religijnej do świeckiej przestrzeni życia publicznego. Biskup doceniał wartość działalności niepodległościowej dla przywracania demokracji i budowy społeczeństwa obywatelskiego. Dlatego też wspomagał grupy opozycyjne będące zorganizowaną formą oporu społecznego. Spotykał się z dysydentami i motywował ich do aktywności opozycyjnej, w której powinni kierować się uniwersalnymi wartościami i normami moralnymi kształtującymi ład społeczny oraz zasadami społecznego nauczania Kościoła. Wniósł wkład w doprowadzenie do porozumień ustrzycko-rzeszowskich, dzięki którym stolica Podkarpacia stała się dla rolniczej „Solidarności” tym, czym Gdańsk dla „Solidarności” robotniczej. Spotykając się z działaczami opozycji niepodległościowej, zarówno przedsierniowej, jak i solidarnościowej, wspierał ich moralnie i materialnie. Owi dysydenci zgodnie przyznają, że bez pomocy wspólnot i instytucji kościelnych struktury opozycyjne na Rzeszowszczyźnie miałyby poważne problemy z przetrwaniem okresu delegalizacji „Solidarności”, a zwłaszcza represji stanu wojennego. Permanentne wspieranie przez biskupa opozycji i oporu społecznego torowało drogę do demokracji i przygotowywało grunt pod społeczeństwo obywatelskie.

Efekty działalności biskupa przemyskiego pokazują, że zasoby religijne w każdym czasie są istotnym czynnikiem wpływającym na demokratyzację państwa i budowę społeczeństwa obywatelskiego. Zdecydowanie ułatwiają wyzwalanie kapitału społecznego, a także kształtują demokratyczne postawy i zachowania obywateli. Wspólnototwórczy wymiar religii przyczynia się do powstawania więzi społecznych i sieci powiązań oraz do współdziałania na rzecz dobra wspólnego. Religia nie propaguje współzawodnictwa, konkurencji i rywalizacji, ani też indywidualizmu i egotyzmu reglamentującego altruizm i poświęcenie dla drugiego człowieka. Stawia natomiast na współpracę, odpowiedzialność, wzajemną i bezinteresowną pomoc oraz solidarność. Tym samym scala jednostki we wspólnotę siostr i braci, w której ludzie mający do siebie zaufanie, potrafią solidarnie współpracować i osiągać zbiorowe cele. Ich relacje są regulowane przez uniwersalne wartości i normy będące moralnym fundamentem społeczeństwa. Gdy z różnych powodów ten moralny fundament zostaje zniszczony, upadają pozbawione go systemy polityczne, co powinno stanowić *memento* dla budowniczych współczesnych struktur społecznych, wykluczających religię i moralność z życia publicznego. Spektakularnym przykładem ułomności i nietrwałości struktur pozbawionych moralnych podstaw jest niewątpliwie rozpad centralnie zarządzanej z Moskwy unii państw komunistycznych, w której naczelną ideologią był ateizm i powiązany z nim nihilizm egzystencjalno-moralny.

Bibliografia

- Adamczyk M., *Kapitał społeczny szansą na budowanie partnerskich relacji we wspólnotach lokalnych*, w: *Pomoc jako zachowanie prospołeczne*, red. T. Zbyrad, B. Krempa, Lublin 2012, s. 489–500.
- Adamczyk M., *Wprowadzenie do teorii kapitału społecznego*, Lublin 2013.
- Adamski J.F., *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk, wielki pasterz Kościoła w Polsce, Księga pamiątkowa w 100. rocznicę urodzin śp. arcybiskupa Ignacego Tokarczuka zawierająca reprint książki pt. „Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka”*, red. J.F. Adamski, A. Pyszkowska, Z. Śliwa, Rzeszów 2018.
- Bartosek K., *Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia*, tłum. A. Daniłowicz-Grudzińska, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. S. Courtois, tłum. zbiorowe, Warszawa 1999, s. 367–425.
- Belch K., *Strategie duszpasterskie arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, w: *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk w oczach społeczeństwa*, oprac. J. Zimny, Sandomierz 2003, s. 217–228.
- Bober S., *Trudny przeciwnik. Arcybiskup Ignacy Tokarczuk*, Lublin 2020.
- Bobko A., *Laudacja wygłoszona podczas uroczystości nadania tytułu doktora honoris causa Uniwersytetu Rzeszowskiego JE Księdzu Arcybiskupowi Ignacemu Tokarczukowi*, „Gazeta Uniwersytecka” 3 (2009), s. 8–9.
- Bokajło W., *Amerykańskie korzenie kapitału społecznego*, w: *Kapitał społeczny — interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. M. Klimowicz, W. Bokajło, Warszawa 2010, s. 19–42.
- Brożyniak A., *Ks. bp Ignacy Tokarczuk a podziemny Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” Regionu Południowo-Wschodniego*, „Nasz Przemysł”, wydanie specjalne z 24.6.2012, s. 32–33.
- Carrier H., *Rola grup odniesienia w integracji postaw religijnych*, tłum. Z. Skórzyńska, K. Wróblewska, w: *Socjologia religii. Wybór tekstów*, oprac. F. Adamski, Kraków 1983, s. 139–152.
- Casaroli A., *Discorso di S. E. il cardinale Agostino Casaroli in occasione della solenne commemorazione del Sommo Pontefice Paolo VI nel centenario della nascita*, Città del Vaticano 1997.
- Cywiński B., *Świadectwo trudnego przykładu*, „Studia Rzeszowskie” 10 (2003), s. 103–108.
- Dekret o apostołstwie świeckich*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekrety, deklaracje*, wyd. 3, Poznań 1986.
- Draus J., *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk a opór społeczny w diecezji przemyskiej*, „Studia Rzeszowskie” 10, (2003), s. 109–116.
- Duda A., *List do uczestników i organizatorów uroczystych obchodów 35. Rocznicy porozumień rzeszowsko-ustrzyckich i uroczystości odsłonięcia tablicy ku czci Księdza Arcybiskupa Ignacego Tokarczuka w Rzeszowie*, w: M. Krzysztofiński, *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012). Metropolita przemyski obrządku łacińskiego*, Rzeszów–Warszawa 2019, s. 498.
- Fil K., *Suplement*, „Nasz Przemysł”, wydanie specjalne z 24.6.2012, s. 26–29.
- Firlit E., *Parafia rzymskokatolicka w Polsce w okresie transformacji systemowej (studium socjologiczne)*, Warszawa 1998.

- Frankowski E., *Homilia*, w: *Pożegnanie „Niezlomnego Pasterza” Arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, oprac. J. Łobos, Przemysł 2013, s. 10–16.
- Frankowski E., *Słowo wstępne*, w: *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów–Stalowa Wola 1991, s. 9–13.
- Friszke A., *Wstęp*, w: *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006.
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, tłum. A. i L. Śliwa, Warszawa–Wrocław 1997.
- Garbarz A., *Działalność duszpastersko-społeczna arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, Rzeszów 2006.
- Giza-Poleszczuk A., *Przestrzeń społeczna*, w: *Strategie i systemy. Polacy w obliczu zmiany społecznej*, red. A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, A. Rychard, Warszawa 2000, s. 97–166.
- Gliński P., *Polscy Zieloni. Ruch społeczny w okresie transformacji*, Warszawa 1996.
- Gorczyca A., *Był biskupem niezłomnym*, „Gazeta Wyborcza” 2 (2013), s. 2.
- Grabowiec P., *Znaczenie „religii obywatelskiej” w tworzeniu kapitału społecznego*, w: *Kapitał społeczny — interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. M. Klimowicz, W. Bokajło, Warszawa 2010, s. 73–84.
- Grabowska M., *Religijność i Kościół a polityka w III Rzeczypospolitej*, w: *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, oprac. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007, s. 387–406.
- Grodziski S., *Opinia do wniosku Uniwersytetu Rzeszowskiego o nadanie godności doktora honoris causa księdzu arcybiskupowi dr. Ignacemu Tokarczukowi (Kraków, 5 maja 2009 r.)*, kserokopia maszynopisu w archiwum prywatnym autora artykułu.
- Gryz K., *Pozwolić czy nie? Władze PRL wobec budownictwa katolickich obiektów sakralnych w latach 1971–1980*, Kielce 2007.
- Hałas E., *Symboliczna konstrukcja Solidarności: konflikt interpretacji i polityka pamięci*, w: *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, oprac. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007, s. 465–478.
- Iwaneczko D., *Opór społeczny w województwie rzeszowskim 1980–1989 — próba identyfikacji problemu*, w: *Społeczeństwo Podkarpacia w badaniach rzeszowskiego ośrodka socjologicznego*, red. M. Malikowski, Rzeszów 2008, s. 30–39.
- Jałowiecki B., *Rozwój lokalny*, Warszawa 1989.
- Jan Paweł II, *Encyklika „Evangelium vitae”*, Poznań 1995.
- Jan Paweł II, *Encyklika „Laborem exercens”*, Wrocław 1992.
- Jan Paweł II, *Encyklika „Redemptor hominis”*, Wrocław 1986.
- Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja „Christifideles laici”*, Wrocław 1990.
- Jan XIII, *Encyklika „Pacem in terris”*, w: *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 1, red. M. Radwan, L. Dyczewski, A. Stanowski, Rzym–Lublin 1987, s. 271–303.
- Jestal J., *Społeczeństwo Podkarpacia z perspektywy teorii kapitału społecznego R. Putnama*, w: *Społeczeństwo Podkarpacia w badaniach rzeszowskiego ośrodka socjologicznego*, red. M. Malikowski, Rzeszów 2008, s. 147–156.
- Karpiński J., *Polska po przejściach*, Lublin 2003.
- Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1986, s. 537–620.

- Koopmans R., *Ruchy społeczne*, w: *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.D. Klingemann, tłum. A. Matysiak, Warszawa 2010, s. 329–348.
- Krzemiński I., *Latentne wzory kultury a dynamika postaw społeczeństwa polskiego*, w: *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, oprac. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007, s. 42–60.
- Krzysztofiński M., *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk — Kustosze Pamięci Kresów*, w: *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, t. 2, red. M. Krzysztofiński, J. Wołczański, Rzeszów–Lwów 2017, s. 265–279.
- Kubał M., *Teoria opozycji politycznej*, Kraków 2010.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 8: *Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 2001.
- Lipian B., *Wybrał go Jezus... Ks. Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012)*, Jarosław 2013.
- Lipski J.J., *Komitet Obrony Robotników KOR: Komitet Samoobrony Społecznej*, Londyn 1983.
- List Jana Pawła II do bp. Ignacego Tokarczuka z okazji nadchodzącej XXV-tej rocznicy konsekracji biskupiej (Watykan, 29 stycznia 1991 r.)*, w: *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów–Stalowa Wola 1991, s. 6.
- List prezydenta RP Lecha Wałęsy do bp. Ignacego Tokarczuka z okazji 25-tej rocznicy konsekracji ordynariusza przemyskiego (Warszawa, 8 lutego 1991 r.)*, w: *Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów–Stalowa Wola 1991, s. 7.
- Łatka R., *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2019.
- Michel P., *Kościół katolicki a totalitaryzm*, tłum. F. Łobodziński, Warszawa 1995.
- Michnik A., *Kościół — lewica — dialog*, (Biblioteka Gazety Wyborczej), Warszawa 2009.
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Departament IV, *Almanach biskupów Kościoła katolickiego w Polsce (31 marca 1988 r.)*, mps w archiwum prywatnym abp. Ignacego Tokarczuka.
- Misztal W., Kościański A., *Zakwestionowana dychotomia? W poszukiwaniu nowego paradygmatu poznawczego dla studiów nad współczesnym społeczeństwem obywatelskim*, „Zeszyty Naukowe KUL” 66 (2023) 2, s. 78–100.
- Musicie wiedzieć, czego chcecie. Rozmowa z księdzem biskupem Ignacym Tokarczukiem, ordynariuszem diecezji przemyskiej, członkiem Rady Głównej Episkopatu Polski*, rozmawiali A. Urbański, A. Wieczorek, „Tygodnik Rolników «Solidarność»” 1 (1989) 1, s. 10–11.
- „*Nie można zdradzić Ewangelii*”. *Rozmowy z abp. Ignacym Tokarczukiem*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Kraków 2012.
- Nowak S., *Parafia — cud zakorzenienia Kościoła*, w: *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk w oczach społeczeństwa*, oprac. J. Zimny, Sandomierz 2003, s. 181–189.
- Nowak S., *System wartości społeczeństwa polskiego*, „Studia Socjologiczne” 4 (1979), s. 155–173.
- Paczkowski A., *Polacy pod obcą i własną przemocą*, w: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowanie*, red. S. Courtois, tłum. zbiorowe, Warszawa 1999, s. 341–366.
- Papieska Rada Iustitia et Pax, *Kompendium nauki społecznej Kościoła*, Kielce 2005.
- Pawlak M., *Jak przemieszcza się próżnia? Wędrowki tezy Stefana Nowaka między obrazami i kontekstami*, „Stan Rzeczy” 1 (2016), s. 316–335.

- Porta D. della, Diani M., *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, tłum. A. Sadza, Kraków 2009.
- Praca nigdy nie jest skończona. Z ks. abp. Ignacym Tokarczukiem rozmawia ks. Zbigniew Suchy*, „Niedziela. Niedziela Przemyska” 38 (1995) 6, s. VIII.
- Putnam R.D., *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, tłum. J. Szacki, Kraków–Warszawa 1995.
- Putnam R.D., *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, tłum. P. Sadura, S. Szymański, Warszawa 2008.
- Radziejewicz-Winnicki A., *Ideologia a partycypacja społeczna. Rola i znaczenie kapitału społecznego*, w: *Kapitał społeczny a nierówności — kumulacja i redystrybucja*, red. K. Marzec-Holka, H. Guzy-Steinke, Bydgoszcz 2009, s. 13–27.
- Relacja Andrzeja Wielowieyskiego*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 375–377.
- Relacja Bolesława Fleszara*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 121–122.
- Relacja Jerzego Malinowskiego*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 235–237.
- Relacja ks. Stanisława Bartmińskiego*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 21–26.
- Relacja Mariana Piłki*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 285.
- Relacja Marka Kamińskiego*, w: *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*, oprac. M. Krzysztofiński, Rzeszów–Lwów 2016, s. 185–188.
- Rudnicka M., *Budownictwo sakralne misją trudnych czasów*, w: *Księga pamiątkowa w 100. rocznicę urodzin śp. arcybiskupa Ignacego Tokarczuka zawierająca reprint książki pt. „Księga jubileuszowa 25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka”*, red. J.F. Adamski, A. Pyszkowska, Z. Śliwa, Rzeszów 2018, s. 115–127.
- Ryczan K., *Homilia*, w: *Pożegnanie „Niezlomnego Pasterza” Arcybiskupa Ignacego Tokarczuka*, oprac. J. Łobos, Przemysł 2013, s. 19–23.
- Sadłoń W., *Religijny kapitał społeczny. Kapitał społeczny a Kościół katolicki w społecznościach lokalnych w Polsce*, 2014, https://www.researchgate.net/publication/303523181_Religijny_kapital_spoeczny [dostęp: 16.8.2023].
- Sielezin J.R., *Ewolucja NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981 jako ruchu społecznego quasi-politycznego: etapy, okresy, znamiona*, w: *Nowe ruchy społeczne*, red. M. Marczevska-Rytko, D. Maj, Lublin 2017, s. 215–231.
- Siwek S., *Budownictwo sakralne — ciąg dalszy*, „Tygodnik Powszechny” 15 (1986) 2, s. 3.
- Staniszkis J., *Ontologia socjalizmu*, Kraków–Nowy Sącz 2006.
- Swianiewicz P., Herbst J., Lackowska M., Mielczarek A., *Szafarze darów europejskich. Kapitał społeczny a realizacja polityki regionalnej w polskich województwach*, Warszawa 2008.
- Szacki J., *Liberalizm po komunizmie*, Kraków 1994.
- Szacki J., *Protoliberalizm: autonomia jednostki i społeczeństwo obywatelskie*, w: *Oswajanie wielkiej zmiany. Instytut Socjologii UW o polskiej transformacji*, oprac. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007, s. 263–277.
- Szkutnik J., *Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Rzeszowskiej*, „Studia Rzeszowskie” 2 (1995), s. 135–143.

- Szymczak W., *Partycypacja osób zaangażowanych społecznie. Struktura, funkcje, modele*, Lublin 2013.
- Tajne dokumenty Państwo–Kościół 1980–1989*, Londyn–Warszawa 1993.
- Tarniewski M., *Ewolucja czy rewolucja*, Paryż 1975.
- Tokarczuk I., *Boże zwycięstwo*, „Studia Rzeszowskie” 10 (2003), s. 141–150.
- Tokarczuk I., *Budowa kościoła parafialnego w służbie tworzenia wspólnoty kościelnej*, „Ate-neum Kapłańskie” 113 (1989) 1, s. 50–61.
- Tokarczuk I., *Duszpasterstwo polskie w perspektywie roku 2000*, w: *Problemy duszpasterskie*, t. 10, Warszawa 1985, s. 15–60.
- Tokarczuk I., *Kazania pasterskie 1966–1992*, oprac. J. Twardy, Przemysł 1992.
- Tomczyk J., *Spółczesność obywatelska jako idea i praktyka społeczna. Wybrane paradygmaty teoretyczno-ideowe*, w: *Spółczesność obywatelska w teorii i praktyce*, red. R. Bogu-szewski, Warszawa 2018, s. 11–19.
- Wołczański J., *W opiniach i komentarzach prasowych*, w: *Księga jubileuszowa 25 lat paster-skiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, red. J.F. Adamski, M. Rudnicka, Brzozów–Stalowa Wola 1991, s. 157–191.